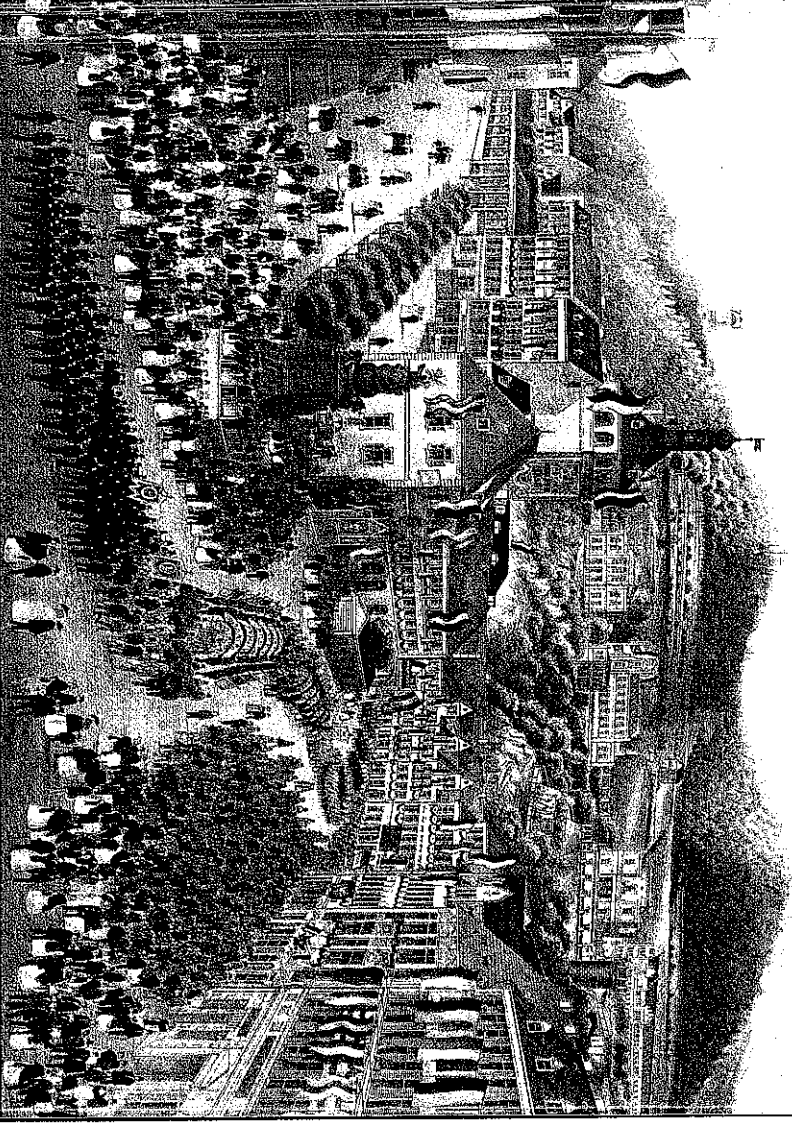

Pavla Horská ■ Eduard Maur ■ Jiří Musil

ZROD VELKOMĚSTA

Urbanizace českých zemí a Evropa

PASEKA

Co je urbanizace

Co je urbanizace

I když se občas i v minulosti u některých autorů chápala urbanizace jako součást celospolečenských změn, většína sociologických, ekonomických, ale také geografických prací se ještě do nedávné doby omezovala na popis dílčích jevů, například na růst měst, na zvětšování počtu nebo podílu lidí žijících ve městech, na prostorovou expanzi měst, na růst hustoty obyvatelstva a zastavění, na zvětšování budov a na jiné prvky převážně hmotných a prostorových stránek lidských sídel. A podobně i historické práce zabývající se dějinami jednotlivých měst nebo dějinami měst určité historické epochy zkoumaly obvykle odděleně politické, právní, hospodářské, vojenské, sociální a kulturní stránky vývoje měst. Historikové, kteří se zabývali vývojem měst ve velkých evropských regionech, nebo kteří tento vývoj srovnávali s historií měst v neevropských kulturách, anebo také autoři snažící se posílnout obecné rysy měst an-tických, středověkých apod., pocítovali ovšem potřebu přistupovat k městům interdisciplinárně a často hledali systémový přístup k svému předmětu. To vedlo k produktivnímu sblížení historiografie a teoretických disciplín, jako je sociologie, sociální antropologie nebo ekonomie. Historie měst, která opus-tila tradiční popisnost a snažila se objevit vývojové linie, začala hledat inspiraci v sociologických nebo ekonomických teoriích změny; například v teorii mo-demizace, Eliasově teorii civilizování, v Schumpeterových a Kondratěfových teoriích hospodářských cyklů nebo v teoriích demografického přechodu apod.¹ A naopak sociologové, sociální antropologové, ekonomové, kteří přemýšleli o vývoji měst, museli začít vážněji reflektovat konkrétní poznatky, které přinášelo historické bádání a v důsledku toho také korigovat své modely.² Důležitě v tomto ohledu byly, mimo jiné, historicko-právní studie a také práce z historie umění a architektury měst, které zkoumaly obecné rysy právních soustav nebo slohů v určitých historických obdobích. K chápání urbanizace jako složitého a komplexního společenského procesu, případně jako jedné ze základních složek modernizace společnosti, přispěly rovněž hospodářské dě-jiny měst.

Teprve od šedesátých let 20. století se začíná uplatňovat pojetí, podle něhož

je urbanizace změnou sociálně-prostorových forem organizace společnosti. Nelze tu ani tak o změnu měst, jako spíše o změnu celé společnosti. Ze společností venkovských se postupně stávají společností městské. A tato metamorfóza se nejká jen hmotných a prostorových stránek, nýbrž i institucí, ekonomie, sociální struktury, myšlení, způsobu života, hodnot a celé kultury. Důležitě na tomto soudobém pojetí urbanizace je také to, že v jeho rámci není vznik měst a jejich růst až do 18. století evropské historie považován za urbanizaci v přísném slova smyslu. To, co se dělo v Evropě do poloviny 18. století, kdy se v některých jejích částech zvyšoval ve městech počet obyvatel, lze označit jako vlny zrychleného růstu měst. Tyto vlny mají – jak ukážeme v další části – odlišné rysy než urbanizace ve společnostech procházejících modernizací, která byla tažena aplikací vědy ve výrobě, tedy industrializací, a změnou ekonomického chování a ekonomických institucí. Urbanizace prostě není kontinuálním historickým procesem probíhajícím po celou dobu od vzniku prvních měst. Je to změna probíhající v různých částech světa vždy v určitém konkrétním historickém období. V tomto smyslu je to historicky jedinečná transformace nejen osídlení, ale i všech stránek sociálního a kulturního života.³

Samotný pojem urbanizace je poměrně nový. Vznikl a vyvíjel se jednak v důsledku změn samotného předmětu zkoumání, jednak v důsledku toho, že byl postupně zkoumán z rozdílných hledisek jednotlivých vědních oborů. Ve statistickém a demografickém slova smyslu, tj. jako růst počtu a podílu lidí žijících ve městech anebo jako proces koncentrace obyvatelstva do měst, se v literatuře objevuje v třicátých letech 20. století, a to v anglické verzi jako „urbanization“, francouzské „urbanisation“, německé „Verstädterung“. Je zajímavé, že v praktické souvislosti – tj. při úvahách o vhodných formách uspořádání osídlení v socialistické společnosti – se pojem „desurbanizace“ a „urbanizace“ objevil v sovětských diskusích na konci dvacátých a začátku třicátých let. Tehdy byl ovšem chápán převážně v urbanistickém smyslu, tj. jako normativní názor na vhodný rozvoj osídlení v SSSR. V 19. století a na začátku 20. století nebyl pojem urbanizace znám. Pozornost odborné literatury byla v té době zaměřena na otázku vzniku měst, na příčiny jejich vzniku, na rozdíly mezi městem a venkovem a v evropském prostředí také na právní a ekonomické otázky růstu měst. Velmi dobře je to patrné například na knize českého sociologa Arnošta I. Bláhy *Město. Sociologická studie* z roku 1914.⁴ Blízkým dnešním pojmu urbanizace by se mohl zdát dnes už zapomenutý německý pojem „Verstädterung“, jímž někteří autoři, jako například Karl Bücher (1893),⁵ popisovali vznik městských států v antice. Řekové měli pro tento proces vlastní termín „synoikismos“. Jistou analogií dnešního pojmu urbanizace je pojem „růst měst“, používaný autory konce 19. století – například Adnou Ferrinem Weberem ve známé knize *Růst měst v 19. století*.⁶

V době, kdy se začal pojem urbanizace používat, byl definován nejčastěji

jako koncentrace obyvatelstva do městských sídel. V nejjednodušší podobě se interpretoval jako proces, v jehož důsledku se zvětšuje podíl městského obyvatelstva na úhrnu obyvatelstva určitého území. Dochází přitom jednak k zmnování míst koncentrace, jednak k zvětšení lhanosti už existujících míst koncentrace. Někdy se definovala urbanizace specifitěji jako pohyb lidí z malých zemědělských obcí do obcí jiných, obvykle větších, jejichž hospodářskou základem je výroba, obchod, správa nebo podobné činnosti. Historické doklady potvrzují, že bez takového stěhování by nebyla urbanizace možná.

Klíčovým problémem při takovém geograficko-demografickém pojetí urbanizace bylo určení toho, co je vlastně městské sídlo. V literatuře je patrně kolísání mezi celou řadou názorů na to, jak město definovat. Vyskytují se definice ekonomické, právní, sociologické, urbanistické a samozřejmě i statistické. Zájímavý je vztah mezi statistickým pojetím a pojetím právním. Zdálo by se, že statistické pojetí je snadné. Ale i v Evropě se brzy ukázalo, že neexistuje jednotný názor na to, jak město definovat statisticky. Jsou to sídla, kde trvale žije více než 2 000 lidí, nebo 5 000, nebo naopak 1 000 lidí? A jak je to se sídly malými, která však mají právně statut města? Anebo naopak – kam zařadit velké venkovské obce s více než 10 000 obyvatel, známé z jižního Slovenska nebo z Madarska? Jsou to města, nebo venkovské obce? Úz z těchto několika příkladů je zřejmé, že pojem města nelze vymezit snadno a že v důsledku toho ani měření stupně urbanizace není nic jednoduchého. Neméně svízelnou se ukázala otázka hranic městských sídel. Dnes často nebyvají správní hranice města, které mají právní povahu, hranicemi města v sociálním a ekonomickém slova smyslu. To platí zejména o velkých městech, ale týká se to i městských aglomerací nejvíce druhu. Výzkum urbanizace v tomto geograficko-demografickém smyslu začal prohlubovat metody měření stupně urbanizace, tak aby zjištěné skutečnosti lépe odpovídaly reálné situaci. V šedesátých letech 20. století se prohloubil demografický pohled na urbanizaci tím, že statistické údaje zavedly statistické jednotky, které označovaly za městské, i když byly vně správních hranic měst, v USA to byly tzv. standardní metropolitní oblasti, jinde tzv. urbanizované oblasti, aglomerované obce apod. Ale i tak mezinárodní srovnání úrovně urbanizace narážejí na čemé problémy.

Dalším pokroku ve statistické analýze urbanizace se dosáhlo zavedením typologie urbanizace. Objevil se pojem „metropolitní urbanizace“, který vycházel z pojmu metropolitní oblast. Za tu je považováno území se 100 000 a více obyvatel, v němž je alespoň jedno město nebo souvislá městská oblast s 50 000 nebo více obyvatel, a příslušné administrativní jednotky, které mají metropolitní povahu. Na základě tohoto vymezení byla roku 1959 Kalifornskou univerzitou v Berkeley uskutečněna jedna z prvních společných srovnávacích celosvětových studií urbanizace.⁷ Výzkumné centrum této univerzity pak ukázalo na to, že v Evropě existují tři skupiny zemí co do míry metropolitní urbanizace:

1. země, kde více než 40 % obyvatel žije v metropolitních oblastech (Velká Británie, Nizozemí aj.), 2. země, ve kterých žije v metropolitních oblastech 20–40 % obyvatel (Francie, Polsko), 3. země, kde žije méně než 20 % obyvatel v metropolitních oblastech (Československo, Finsko). Podobný význam mělo rozlišení na základní a metropolitní urbanizaci.

Problémy spojené se statistickým měřením stupně urbanizace naznačovaly, že tradiční geograficko-demografické vymezení pojmu urbanizace naráží na potíže. Kritika si všimla toho, že určovat stupeň urbanizace pouze z údajů o podílu tzv. městského obyvatelstva se nehodí dobře pro studium urbanizace v zemích s vysokým stupněm už dosažené urbanizace. Britský autor Ray E. Pahl ve své útlé, ale významné knize s příznačným názvem *Město na venkově* z roku 1965 soudí, že zhruba od roku 1910 žije přibližně 80 % britského obyvatelstva v jednotlivých definovaných administrativně jako městské. Urbanizace definovaná jako pohyb lidí z oblastí s rozptýleným obyvatelstvem do oblastí s koncentrovaným obyvatelstvem přestala být důležitým jevem. Urbanizace definovaná demograficky jako koncentrace obyvatelstva byla vysídlena urbanizací ve formě rozptýlu obyvatelstva ve velkých metropolitních regionech. Tato a podobné kritiky otevřely zásadní otázku: Do jaké míry lze vůbec lidnatost sídel považovat za kritérium „městskosti“? Tato otázka nabývá na významu zejména tehdy, srovnávají-li se civilizace výrazně odlišná území. Lze třeba obce s 5 000 obyvatel v České republice nebo v Belgii považovat za stejně jednotky jako obdobné obce v Indii nebo v Nigérii? A nepatí stejná výhoda i o větších sídlech? Někteří autoři zdůrazňují, že i sídla o 100 000 obyvatel v průmyslových zemích se liší od stejně lidnatých sídel polofeudálních zemí natolik, že je otázka, zda je vůbec považovat za srovnatelné jednotky. Například čínská města ještě v třicátých letech minulého století, před zavedením hromadné městské dopravy a řady dalších složek technické infrastruktury, působila v mnoha případech jako konglomerát několika malých měst.

Celý problém se zkomplikoval tím, že ve společnostech s velkou mobilitou lidí, například s velkým počtem lidí dojíždějících za prací z jedné administrativně vymezené obce do druhé, s velkým počtem lidí opouštějících na kratší nebo delší dobu místo trvalého bydliště nebo střídajících bydliště, se začal pojem „počet obyvatel“ znejasňovat. Přes veškerá zdokonalování metod sčítání lidí, rozlišování obyvatelstva na trvale bydlící, přitomné, přechodně nepřítomné atd., se přesné údaje o počtu obyvatel velkých měst nedají vždy zjistit. Oprávněně některé studie při určování velikosti sídla vycházejí z počtu pracovních příležitostí v hlavních hospodářských odvětvích. Některé soudobé úvahy jdou tak daleko, že při měření velikosti sídla nahrazují počet obyvatel třeba počtem počítačů, případně informační kapacitou sídel. Jedna studie dokonce navrhovala měřit význam měst odhadem počtu bitů, které mají v úhrnu místní informační systémy, jako jsou knihovny, databanky, rejstříky apod. Třebaže jde

o neobvyklou úvahu, dokládá, že otázka určování velikosti měst není jednoduchou záležitostí. Tím se také vysvětluji poměrně velké rozdíly mezi výsledky jednotlivých analýz stupně urbanizace v různých zemích. Při čtení všech prací, které se zabývají srovnáváním úrovně urbanizace v jednotlivých zemích, je vždy zapotřebí vědět, jak bylo definováno obyvatelstvo měst a jak byly vymezeny hranice měst. Velikost měst vyjádřená počtem trvale bydlících obyvatel zůstane však přes všechny uvedené problémy i v budoucnosti důležitou informací. Zůstává rovněž jedním z důležitých údajů i při zkoumání historického vývoje měst. Podíl obyvatel žijících ve městech však sám o sobě není dostatečným kritériem stupně urbanizace, třebaže se v tomto smyslu i nadále používá takovými mezinárodními organizacemi jako OSN, OECD aj.

Kritika geograficko-demografického pojetí urbanizace spojeného se statistickými metodami vedla k celé řadě dalších pokusů, jak tento proces lépe definovat. V šedesátých letech 20. století se ve světové literatuře objevila řada prací, které urbanizaci chápaly převážně sociologicky nebo antropologicky, tedy buď jako šíření (difuzi) hodnot, postojů a různých prvků tzv. městské kultury, nebo jako akulturaci. Urbanizace byla tudíž interpretována jako kulturní a sociálně-psychologický proces, jehož prostřednictvím si lidé osvojují materiální a nemateriální kulturu, včetně vzorců chování, forem sociální organizace, ale i způsoby myšlení, které vznikají ve městech či jsou pro města typické. A i když tok kulturních impulzů proudí oběma směry, tj. jak z měst na venkov, tak z venkova do měst, kulturní působení městských vzorů na venkově je obvykle silnější než naopak. Pojem urbanizace chápány jako difuze a akulturace se stává realističtějším a smysluplnějším než jeho vymezení zdůrazňující pouze koncentraci obyvatelstva do městských sídel.⁹ Problémů, které jsou spojeny s touto koncepcí, je ovšem celá řada. Není totiž zcela zřejmé, co se vlastně myslí pojmem „kultura typická pro města“. Přestože byla zveřejněna celá řada studií a knih o městské kultuře a o městském způsobu života, není často jasné, zda i takoví autoři, jako byl například Georg Simmel (1903) nebo Louis Wirth (1938),¹⁰ nesměšovali ve svých pojetích měst důsledky městské sociální organizace a městského prostředí s důsledky industrializace a tržního hospodářství. Je rovněž zřejmé, že městská kultura není jevem tak stejnorodým, jak si její protagonisté představují. Odhledneme-li od civilizačních a technických prvků, bývá často, zejména ve složitých a sociálně diferencovaných společnostech, shlukem několika kultur. Teorie difuze a akulturace však zásadně upozornila na to, že urbanizace nemusí být chápána jenom jako kvantitativně pospelený proces zvejšování podílu lidí žijících v městských sídlech. Paralelní existence geograficko-demografického a sociálně-antropologického pojetí urbanizace vyvolala navíc potřebu formulovat koncepci, jež by je vhodně spojila.

Proto se už v šedesátých letech 20. století řada historiků, sociologů a geografů – nezávisle na sobě – pokusila formulovat názor, že urbanizace je mno-

hostranným procesem, že je jí tedy nutno zkoumat vždy současně z více hledisek.¹¹ Začala se rozlišovat urbanizace ekonomická, demografická, prostorová a sociální. Ekonomickou urbanizaci se rozumělo i nadále zvětšování počtu osob pracujících mimo zemědělství, tj. v průmyslu a ve službách. Z hlediska demografického byla urbanizace chápána především jako proces stěhování obyvatelstva z venkova do měst. Za urbanizaci prostorovou se pak považovala změna hmotného a prostorového uspořádání sídel, například rostoucí podíl vícepodlažních domů, vznik a rozvoj hromadné veřejné dopravy a jiných složek technické a sociální infrastruktury. Sociální urbanizace byla interpretována jako proces, při němž si jak jednotlivci, tak i skupiny osvojují – v rámci vzájemné spolupráce, ale i konfliktu – městský způsob života. Janusz Ziolkowski nazval tento proces „městskou socializací“. V podobném smyslu rozlišoval Eric E. Lampard „behaviorální“ stránku urbanizace, strukturální urbanizaci a konečně urbanizaci demografickou. Strukturální urbanizaci rozuměl změny měst a celého osídlení způsobené změnami v organizaci společnosti. Z tohoto strukturálního pohledu důležitější než koncentrace obyvatelstva je koncentrace činností do měst. To je velmi důležité rozlišení, které pomáhá rozumět specifickým rysům urbanizačních procesů v jednotlivých obdobích. Ukázalo se být velmi užitečné při studiu vývoje evropské sítě měst v raně moderním období 1500–1800.

Známy britský geograf Peter Hall rozlišil v publikaci z roku 1973,¹² která se zabývala vývojem městských regionů ve Velké Británii, tři významné pojmy urbanizace: hmotný, funkční a politický. Ještě v nedávné době všechny tyto významy splývaly, avšak dnes už se uvedené významy rozpojily. To se ovšem stalo zdrojem potíží soudobých výkladů urbanizace. Podle Halla poukazuje hmotné pojetí urbanizace skutečně pouze na fyzikální stránku věci. To, co je urbaní, vypadá jako město. Je tam velký počet budov, které jsou blízko sebe a slouží různým účelům: bydlení, výrobě, obchodu, rekreaci aj. Funkční pohled na město si všimá hospodářských, politických, sociálních a jiných funkcí města. Lidé zapojení ekonomicky a sociálně do městských funkcí jsou „měštití“, proto i území, které obývají a v němž pracují, je městské. Politické pojetí města vychází z myšlenky, že urbaní je to, co je spravováno ve smyslu právním radnici města.

Až do poloviny 19. století se v Británii všechny tyto tři významy navzájem doplňovaly a nerozcházely se. V evropských zemích, kde procesy modernizace společnosti začaly později, došlo k rozpojení těchto významů později. Ve 20. století se v západní Evropě tyto tři stránky urbanizace rozpojily, přičemž jako nejzávažnější se jeví oddělení hmotné a funkční stránky urbanizace. Všechny pokusy chápat urbanizaci jako mnohostranný proces s uvolněnými vazbami mezi jeho jednotlivými „proudy“ otevřely další kapitolu v pokusech o vymezení toho, co je urbanizace.

Jádem těchto nových pohledů na urbanizaci se stal na prvním místě názor, že urbanizace je změnou, kterou nelze vysvětlit bez přihlídnutí k proměnám celé společnosti, a na druhém místě názor, že i když je tento proces integrální součástí proměn celých společností, má přece jen určitou specifickou povahu. Urbanizace v tomto pojetí se začala proto definovat a chápat jako komplexní společenský proces, proměňující prostorovou organizaci společnosti. Společným znakem proměn prostorové organizace společnosti označovaných jako urbanizace je koncentrace jejích činností v poměrně nečinných územích a centrech.¹³ Nemusi tedy jít jen o soustředování urbaní zón vyznačujících se nejen vyššími hustotami obyvatelstva a sídel, ale zejména vysokými hustotami výrobních, správních, komunikačních a rozhodovacích činností. Vzájemná blízkost organizačních jednotek zajišťujících takové činnosti je výhodná jak ekonomicky, tak i z jiných důvodů. Formy prostorové koncentrace se v jednotlivých fázích procesu urbanizace mění, zjednodušené řečeno od bodové koncentrace do jednotlivých měst přes městské aglomerace až ke koncentracím do rozsáhlých makroregionů přesahujících hranice jednotlivých států. Od tohoto stanoviska byl jen krok ke konstatování, že urbanizace probíhá v jednotlivých vývojových, historicky podmíněných fázích.

Je zajímavé, že formování názoru, podle kterého je urbanizace historickým, celostním a komplexním společenským procesem proměňujícím prostorovou organizaci společnosti, probíhalo téměř ve stejnou dobu, a přitom nezávisle v různých zemích. Na Západě byla jedním ze zdrojů tohoto myšlenkového posunu kritika tradiční sociologie města, která dlouho považovala města za jakousi oddělitelnou část společnosti, za relativně samostatný subsystém společnosti, jako je například výroba, právo, náboženství. Autoři tzv. nové urbaní sociologie z konce šedesátých a začátku sedmdesátých let minulého století, jako byli například Ray E. Pahl, Manuel Castells, David Harvey, Chris Pickavance,¹⁴ už tehdy začali upozorňovat na to, že města jsou integrální součástí celostního společenského řádu a že městitím a urbanizaci lze porozumět jen na základě analýzy těchto jednotlivých typů společenských řádů. Někteří z autorů nové urbaní sociologie byli inspirováni Marxem, ne však všichni, protože řada z nich (například Ray E. Pahl) vycházela z myšlenek Maxe Webera. Podobným směrem se ubírala skupina západoněmeckých sociologů v čele s Peterem Atenslanderem a Berndem Hammem; ta razila pojem „sídelní sociologie“ („Siedlungssociologie“), jejíž ústřední otázkou je vztah mezi sociálním jedním a prostorovou strukturou a naopak.¹⁵ V duchu takto pojaté sídelní sociologie vymezila tato skupina začátkem sedmdesátých let jako svůj předmět nikoli „město“, „obec“, „osídlení“ určitého velkého prostoru.

V SSSR byl komplexní přístup ke studiu urbanizace naopak motivován snahou ukázat na meze marxismu při výkladu tak složitého jevu, jakým byla pře-

měna venkovské společnosti v městskou. Studia urbanizace tam v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století řada autorů (Oleg Janickij, Jurij L. Pivovarov, A. S. Achiezer a další)¹⁶ používala také k prosazování principů tzv. vědecko-technické revoluce a s ní spojené větší otevřenosti a liberálnosti do sovětské společnosti. Byla to situace, která se v dějinách myšlení tak často už opakovala. Ti, kdo zdůrazňovali pozitivní společenské efekty urbanizace, usilovali v podstatě o modernizaci a o posílení plurality a otevřenosti sovětské společnosti.

V České republice začala ve zmiňované době vznikat originální teorie komplexity a diferenciaci světa, kterou její autor Martin Hampl (1971) aplikoval i na studium urbanizace. V jedné ze svých prací uveřejněných později¹⁷ velmi instruktivně poukázal na to, že na jedné straně je urbanizace dílčí složkou obecného vývoje společnosti a na straně druhé je to současně proces specifický a autonomní, jehož podstatou je proměna „Pravidelnosti územní organizace společnosti“. Je to – zjednodušeně řečeno – prostorová stránka té veliké a komplexní proměny společnosti, která se nazývá modernizace. Hampl vyjádřil z českých autorů nejlépe skutečnost, že nejněvhodnějším prostředkem, jak porozumět urbanizaci, městské změně, je spíše zkoumat obecné procesy a jejich působení na systém měst než zkoumat vývoj jednotlivých měst. Jinak řečeno – urbanizace je změnou systémovou, změnou prostorové organizace společnosti, nikoli pouze změnou jednotlivých měst.

K obdobenému pojetí urbanizace dospěla u nás v řadě prací také skupina sociologů a geografů pracující v tehdejší Východní ústavu výstavby a architektury (Jiří Musil, Lubomír Kotáčka, Zdeněk Ryšavý, Jiří Link).¹⁸

Urbanizace jako systémová změna

V sedmdesátých a osmdesátých letech tedy došlo k propojení historického, geografického a sociologického přístupu k interpretaci urbanizace a tento systémový a propojující přístup se stal východiskem soudobého výzkumu i praktických pohledů na urbanizaci. Tuto syntézu lze shrnout do následujících tezí:

– Urbanizace je změnou systémovou, je to změna prostorové organizace společnosti, cíli změna celé struktury osídlení. V žádném případě ji nelze chápat jako popis růstu jednotlivých měst nebo historie jednotlivých měst.

– Urbanizace je jednou ze složek modernizace společnosti. Ta má mnohočetné formy, není tudíž uniformním procesem. Dnes se v odborné literatuře, která reflektovala kriticky zjednodušená a někdy až schematická pojetí modernizace, hovoří o mnohočetných (v angličtině „multiple“) modernitách. Podobné je tomu i s urbanizací. V závislosti na vnitřních i vnějších podmínkách jednotlivých civilizací a kulturních makroregionů světa, a také v závislosti na

tom, v jakém historickém čase začala, má urbanizace celou řadu forem. Lze proto hovořit o typech, například o evropském, latinskoamerickém nebo čínském typu urbanizace. Mnohočetnost a jisté odlišnosti procesů urbanizace v různých typech modernizujících se společností nepopírají skutečnost, že jde zároveň o proces univerzální. Za jeden z dokladů této teze lze považovat skutečnost, že procesy urbanizace ve své obecné podobě probíhaly jak v socialistických zemích sovětského bloku, tak v zemích kapitalistických.

– Za urbanizaci však nelze považovat vlny rychlého růstu měst v různých obdobích evropské historie, například ve 12., 13. nebo 16. století, jak to dělají někteří historikové. Urbanizace označuje jedinečný přechod z převážně venkovské společnosti do společnosti převážně městské. Je to tudíž konkrétní a časově omezený proces, který probíhal v poměrně historicky přesně vymezeném období. V evropských podmínkách začal v Anglii v polovině 18. století a postupně se šířil do celého kontinentu. Dnes je náš světadíl – až na některé oblasti – prakticky urbanizován. Celý tento přechod trval v Evropě přibližně 250 let. V jiných částech světa probíhá urbanizace mnohem rychleji. Lze odhadnout, že v celosvětovém měřítku bude transformace světa převážně „venkovského“ na svět převážně „městský“ trvat zhruba 300 až 350 let. Uvedená hypotéza vychází z předpokladu, že urbanizace, definovaná jako přechod zasahující do všech sfér života společnosti, začala v Evropě v polovině 18. století a bude v globálním měřítku ukončena zhruba kolem konce 21. století. Vývoj systému osídlení se ovšem nezastaví a v zemích s nejvyšší úrovní urbanizace lze už řadu desetiletí pozorovat začátek nové proměny prostorové organizace společnosti. V poslední části naší knihy se pokusíme naznačit obrysy těchto nově se vynořujících trendů.

– Počátky urbanizace byly spojeny s industrializací, což dokládá těsná korelace mezi růstem počtu a koncentrací obyvatel ve městech a růstem pracovních příležitostí v průmyslu. Tato fáze se proto někdy označuje jako industrialní urbanizace. Zhruba od začátku 20. století se však v nejvyspělejších zemích Evropy stal motorem další koncentrace obyvatelstva do měst růst sektoru služeb. To se projevilo zprvu v největších městech, ale terciarizace postupně pronikala i do měst středních a malých. Hovoří se proto o postindustriální urbanizaci.

– Vztahy mezi hospodářským vývojem a urbanizací jsou ve všech jejich fázích významné, avšak vždy mají pravděpodobnosti podobu. Urbanizace může za jistých okolností probíhat i bez industrializace a lze si dokonce představit, že industrializace v menším měřítku je možná bez existence velkých měst. O tom ostatně svědčí začátky britského, ale i českého průmyslu.

– Urbanizace jako relativně autonomní proces uspořádávání lidských aktivit v prostoru není jen důsledkem technologického vývoje, ekonomického chování průmyslu a služeb, změn způsobu života, hodnot a preferencí lidí, ale

i toho, co se v geografii označuje pojmem prostorová logika, případně ekonomie. Ta je výrazem principu minimalizace námahy, tj. spotřeby energie při zajišťování interakce mezi jednotlivými aktivitami a prvky osídlení.

– Z hlediska územního rozložení obyvatelstva – jako jedné ze stránek prostorového uspořádání společnosti, kterou lze dlouhodobě a přitom relativně spolehlivě studovat – se urbanizace projevuje nejenom rostoucí koncentrací obyvatelstva v městských sídlech, ale i dalšími změnami: a) zveštuje se nerovnoměrnost v územním rozložení obyvatelstva; ve venkovských společnostech, jejichž ekonomika byla založena na zemědělství, bylo obyvatelstvo rozloženo poměrně rovnoměrně v daném prostoru a rozdily byly do značné míry důsledkem přírodních diferencí; b) zveštuje se počet sídel, jejichž základnou není zemědělství, čili zveštuje se počet městských sídel; c) zveštuje se průměrná velikost městských sídel; d) zveštuje se velikost největšího městského sídla; e) zveštuje se rozpětí mezi největšími a nejmenšími sídly – čili zveštuje se heterogenita sídelní sítě; e) zveštuje se rozsah základních sociálně-geografických regionů, které vytvářejí v sociálním slova smyslu funkční jednotku (například trh práce, spádovou oblast služeb aj.);¹⁹ f) vzniká výraznější hierarchie nodálních (uzlových) regionů založená na stále rostoucím významu velkých a největších měst a na rostoucí specializaci jednotlivých městských makroregionů, tj. na prohlubující se územní dělbě práce; g) ve vyšších fázích urbanizace vznikají nové formy městského osídlení, například městské aglomerace tvořené několika městy, městské regiony, metropolitní oblasti aj., které doplňují starší síť převážně tržních měst nebo správních středisek, pocházejících z agrárně-venkovské fáze osídlení.

Urbanizace jako změna prostorové organizace společnosti není pouze přímou soustavou osídlení. Je to také proces, v jehož průběhu se měnila i vnitřní struktura jednotlivých měst. V dosavadních procesech evropské urbanizace lze z tohoto hlediska rozlišit čtyři fáze:

1. V první z nich, obvykle označované jako klasická urbanizace, dochází ke koncentraci pracovních příležitostí i obyvatel především v samotných městech. Okolí města zůstává stále venkovské jak v hmotném, tak i funkčním slova smyslu.

2. V druhé fázi – suburbanizační – která probíhala v západní a střední Evropě především v období mezi roky 1900–1960, se v důsledku změn ve zdrojích energie, v dopravních technologiích a v důsledku změn hodnotových orientací lidí začala část obyvatel stěhovat z vnitřních částí měst na jejich okraje a často i zane. V této fázi se začíná snižovat počet obyvatel centrálních zón měst.

3. Třetí fáze – desurbanizační – byla typická pro větší městské regiony v silně urbanizovaných zemích Evropy. V této fázi, kdy se výrazně a rychle zmenšuje počet obyvatel už nejenom v centrálních zónách měst, nýbrž ve větší části celého města, nastává celková dekoncentrace; zveštují se městské prostory a formují se velké městské regiony.

4. Čtvrtá fáze se projevuje pouze v největších, mnohamilionových městských regionech. V této fázi pokročil proces dekoncentrace jak obyvatelstva, tak i pracovních příležitostí tak daleko, že v celém regionu začíná klesat počet obyvatel. To je doprovázeno rychlým přirůstkem obyvatelstva a pracovních příležitostí v kruhu menších městských regionů kolem velkého jádrového městského regionu. Tento proces lze pozorovat většinou pouze v největších evropských metropolitních, například v Londýně. Existují však také známky toho, že dekoncentrace měst, spojená často nejen s úbytky obyvatel, nýbrž i s úpadkem obchodních, někdy i kulturních funkcí center měst, není poslední vyvojenou fází. Objevují se názory, že alespoň u některých evropských měst může nastat obrát a jakýsi návrat do vnitřních měst. Začíná se proto hovořit o reurbanizaci.

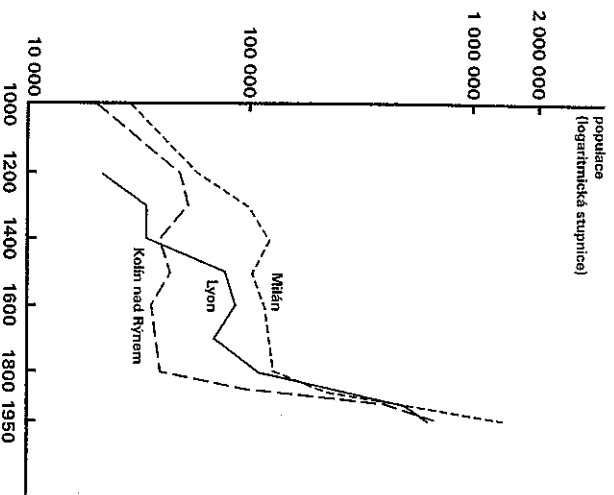
Specifické rysy evropské urbanizace

Evropská urbanizace má – ve srovnání s urbanizací v jiných kulturách, například v čínské, indické nebo muslimské – specifické rysy, které svými kořeny sahají do evropského starověku a středověku. Na tato specifika poukázala celá řada historiků i sociologů – Max Weber, Henri Pirenne, Fernand Braudel a další. Postavení měst v evropských společnostech bylo už za středověku odlišné od jiných částí světa, jejich hospodářské funkce měly rovněž svá specifika a také jejich právní instituce se vyznačovaly znaky, které nelze najít jinde. To vše se promítalo i do jejich vnitřního sociálně-prostorového uspořádání a do jejich architektury. Evropská klasická urbanizace, tj. ta, která byla úzce spojená s industrializací, i ta pozdější, postindustriální, se oproti urbanizačním procesům v jiných kontinentech vyznačovala zvláštními rysy.²⁰

Na prvním místě to bylo pomalejší tempo koncentrace obyvatelstva do městských sídel, což se projevilo zejména na konci 19. a začátku 20. století a také později. Zčásti bylo toto pozvolnější tempo důsledkem toho, že Evropa nebyla přístěhovaleckou oblastí jako USA, Kanada nebo Austrálie. Část obyvatelstva, která by se za jiných okolností byla stěhovala do evropských měst, opouštěla Evropu a stěhovala se většinou do rychle rostoucích měst mimo ni.

Druhým specifickým rysem Evropy v tomto ohledu byl neobyčejně velký počet středně velkých měst s 20 000–100 000 obyvatel a to, že evropské metropole dnes už nepatří ve světovém měřítku mezi největší světová města, jak tomu bylo ještě v 19. století. Jestliže v roce 1910 bylo z 20 největších velkoměst ještě 10 v Evropě, pak v roce 1950 to byla jenom 4 města a v roce 2000 nepatřilo žádné evropské velkoměsto do těchto 20 největších. Největší evropská města – Londýn, Paříž, Moskva aj. – jsou ve srovnání s takovými metropollemi, jako je Mexico City, São Paulo či Tokio, městy „malými“. Pozoruhodná je zejména role

Růst středně velkých evropských měst (1000–1950)

středně velkých měst. V některých zemích, kde industrializace probíhala později než v Anglii, Skotsku, Belgii či severním Německu, žilo v této velikostní skupině 33–50 % všeho městského obyvatelstva. K těmto zemím se v roce 1960 řadilo Finsko, Itálie, Španělsko, Nizozemí, Norsko apod. Kvalitu života v těchto sídlech, která spojovala vysoký stupeň urbanity s příjemným a zvládnutelným městským prostředím, dobře reprezentují města, jako je náš Hradec Králové, rakouský Klagenfurt, dánský Aarhus, švédský Lund, holandský Delft. Ve srovnání s velkým počtem měst této kategorie v Evropě byl a je jejich počet podstatně menší v USA, Kanadě, Rusku, Japonsku nebo Austrálii. Jak konstatoval Hartmut Kaelble: „Trvalá vitalita měst tohoto typu a této velikosti je typická pro západoevropské společnosti.“²¹

Pomalejší tempo urbanizace, vitality středně velkých měst, neexistence megalopolí třetího světa a některé další okolnosti, zejména silná role sociálního státu, vytvářely příznivé podmínky pro dobrou kvalitu městského života. A to je třetí specifickým evropské urbanizace. Zcela jistě zde hrála svou roli i hluboko do historie sahající tradice relativně dobré městské správy, plánování měst, autonomie měst a také poměrně silná politická a hospodářská moc měst. Ta mohla omezovat excesy soukromých firem, spekulaci s půdou, majetkem aj. Evropským společenstvem a městitím se podařilo – zejména ve 20. století – dosáhnout pozoruhodně účinné rovnováhy mezi soukromými a veřejnými zájmy.

Zvláštní pozornost však vyžaduje jeden obecný rys, kterým se procesy evropské urbanizace lišily od těch, jež probíhaly v USA, Kanadě, Latinské Americe, Austrálii, ale také v subsaharské Africe. Evropská klasická industrialní urbanizace se odehrávala v prostoru, který – zejména ve své západní a jižní části – se vyznačoval hustou sítí malých i větších měst, z nichž řada vznikla už v době starověkých státních útvarů. Zejména síť měst římské říše byla z hlediska vývoje městské civilizace v Evropě důležitá. Většina velkých evropských měst na jihu od Dunaje a na západ od Rýna pochází z této doby. V Evropě, ostatně podobně jako v Číně a Indii, hrála velkou roli historie. A to samozřejmě vždy znovu otevřívá otázku vzájemného překrývání a vzájemné vazby jednotlivých historických epoch. U měst je to o to důležitější, že nejde jen o kulturní nebo sociální fenomény, ale i o postupně a nákladně vznikající hmotné artefakty. Budovy a infrastruktura města v dosavadních civilizacích představují dosud největší soustředění hmotného majetku, jaké známe. I když se hospodářské hodnoty jednotlivých měst jen málokdy odhadovaly – většinou to bylo při vyčíslování válečných škod –, není pochyb o tom, že právě kumulace těchto hodnot a samozřejmě i symbolické a kulturní hodnoty spojené s existencí měst vedly k tomu, že se konkrétní města „používala“ i v dobách, kdy například jejich poloha přestala už být výhodná apod. Města a sítě měst mají neobyčejnou setrvačnost a jsou klasickými příklady toho, co Fernand Braudel označoval pojmem „longue durée“.²² A to nutně vede k otázce, jak navazovala klasická urbanizace, úzce spojená s industrializací, na předchozí vývoj evropských měst. S ní jsou spojeny i další otázky, třeba ta, zda zakládání velkého počtu měst v českých zemích, na Slovensku, v Maďarsku, Polsku jakož i v Sedmihradsku německými, ale i vlámskými kolonisty ve středověku nebylo vlastně také urbanizací, nebo ta, zda růst měst v raně moderní době, tj. v období 1500–1750, nebyl rovněž svého druhu urbanizačním procesem. Na obecné úrovni se proto ptá řada autorů na to, zda vůbec existuje onen prudký zlom a začátek přechodu k „městské společnosti“, o kterém hovoří sociologové a geografové. Nekonstruuje se zde uměle jakési ostré oddělení historických období, která na sebe vlastně plynule navazovala? Konkrétně řečeno, jak rosla a proč rosla evropská města v 16.–18. století? Jediné odpověď opřená o doložené skutečnosti může spolehlivě rozřešit spor, který v poslední době kolem pojětí urbanizace vzplál.

Co se dělo s městy před urbanizací

V odborné literatuře, která se zabývala vývojem evropských měst, byla po dlouhou dobu věnována pozornost především dvěma obdobím: středověku a epoše průmyslových měst. Mnoho autorů, mezi nimi i Henri Pirenne nebo

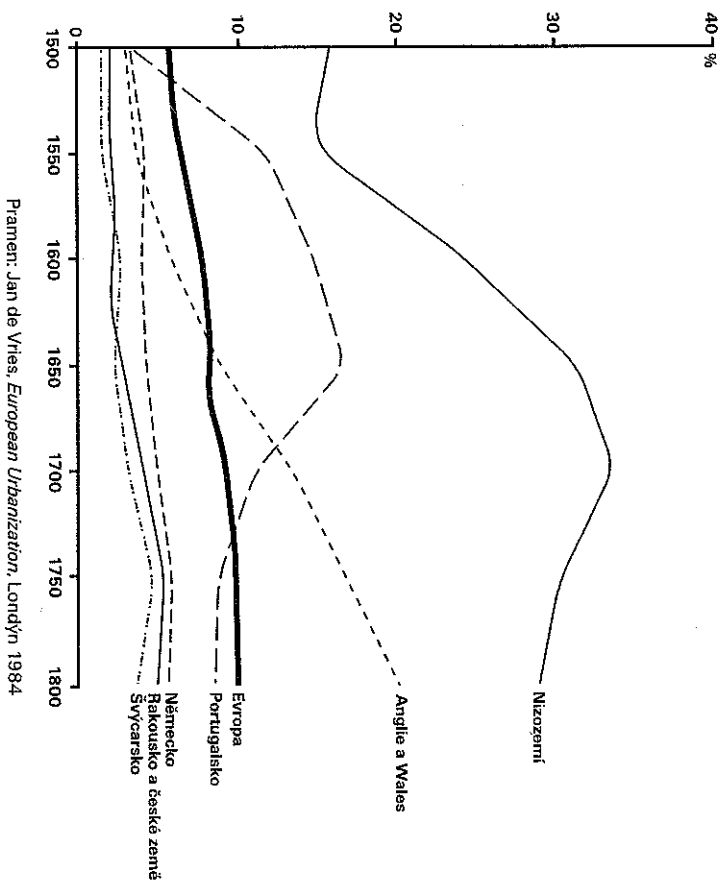

Max Weber, chápal středověké město jako jedinečný a novýjev. Bylo autonomní a fungovalo podle nich jako jakýsi zárodek kapitalismu uprostřed převážně feudálního světa. Neipregnantněji to vyjádřil Braudel ve svém díle *Kapitalismus a hmotný život* (1973): „Kapitalismus a města byly na Západě touž věcí.“²³ Součástí tohoto názoru bylo přesvědčení, vyjádřené Pirenem, že středověká města jsou něčím zcela odlišným od měst starověkých a od měst soudobých anebo že jsou „nefeudálními ostrovy ve feudálním moři“.²⁴ Od takových názorů nebylo daleko k stanovisku, že existuje ostrý předěl oddělující jak společnosti, tak města středověké a zemědělské epochy od společnosti a měst průmyslové epochy. Existence tohoto předělu byla často dokládána údaji o podílu městského obyvatelstva na úhrnu celé populace. Tomu odpovídalo modelové rozdělení dějin měst do tří základních historických úseků. První epochou je doba tzv. předzemědělské společnosti, která končí neolitickou revolucí kolem 5. tisíciletí před našim letopočtem, kdy na Blízkém a Středním východě vznikají první městská sídla. Řada autorů, mezi nimi i Gordon Child, nazývají tuto změnu první městskou revolucí.²⁵ Druhá epocha je podle nich dobou tradičních společností. Na konci v 18. století tzv. druhou městskou revolucí, která splývá s revolucí průmyslovou. Jako model lze takovou základní a hrubou periodizaci přijmout a teorii urbanizace, ze které vycházíme, ji v obecné podobě přijmá. Je však velkou zásluhou historických demografů, jako je například Jan de Vries nebo Edward Anthony Wrigley,²⁶ že si podrobněji všimli právě přechodu mezi tradičním městem – někdy také označovaným souhrnně „preindustriální město“ – a městem průmyslovým. Jak se měnila města během tří staletí před průmyslovou revolucí, tedy ta města, která už nebyla tradičními středověkými městy, ale ještě nebyla městy epochy průmyslové? Jak se vyvíjel podíl městského obyvatelstva v jednotlivých evropských zemích v době příprav na průmyslovou revoluci, tj. v poměrně dlouhém období mezi koncem 15. století a středem století 18., a jak se proměňovala struktura a síť měst tehdejší Evropy? To byly konkrétní a důležité otázky a pečlivé analýzy této rané moderní doby přinesly řadu překvapujících odpovědí a přispěly k odstranění schémat, která do studia urbanizace často pronikají. Nesporně také přispěly k prohloubení teorie urbanizace, zejména k pojetí, které zdůrazňuje mnohočetnost urbanizačních procesů.

Obraz urbánní Evropy, který se z těchto analýz vynořuje, naznačuje, že růst městského obyvatelstva kontinentu jako celku nebyl v této době příliš rychlý, spíše lze hovořit o jeho pozvolnosti. Ovšem některé části Evropy, zejména Anglie, zaznamenaly překvapivě vysoké populační přírůstky právě ve městech. Jako obvykle i v tomto ohledu probíhal vývoj v jednotlivých částech kontinentu rozdílně.

Nejdůležitější změny se týkaly toho, co Eric Lampard nazval strukturální urbanizací. V tomto období vedly organizační inovace k zmožení činností ve

Podíl městského obyvatelstva ve vybraných zemích Evropy (1500–1800)

městech a zvyšovala se i potřeba zlepšené koordinace a komunikace. To souviselo jednak s rozvojem obchodu, často zámořského, a jednak i s rostoucím významem států a jeho administrativou.

Behaviorální urbanizace – zjednodušené řešení šíření městského způsobu života – byla omezena. Tento způsob života tehdy, na rozdíl od 20. století, nepronikal tak snadno do okolí měst. Rozdíly mezi městem a venkovem zůstávaly v tomto ohledu velmi výrazné.

Jan de Vries, který pravděpodobně nejvíce přispěl k poznání specifických rysů tohoto období, v něm rozlišil tři zřetelná období. První, trvající zhruba od roku 1500 do roku 1650, nazval dlouhým 16. stoletím.²⁷ Města v této době příliš nerostla a růst počtu obyvatel byl rozdělen mezi města všech typů a velikostí. Přesto se však v některých z nich – hlavně v Anglii, Francii a ve Španělsku – prosazovaly důležité změny spojené s formováním centralizovaných států. To začalo podvazovat autonomii a nezávislost mnoha jiných měst a podřizovalo jejich hospodářské zájmy renesančním monarchiím. Hlavní města těchto zemí jako administrativní centra rostoucích států pochopitelně rostla také. Celá tato

změna se promítla do soustavy městského osídlení, a to tak, že se zvětšil význam, ale i lidnatost největších a velkých měst.

Druhé období – léta 1650–1750 – nazval de Vries věkem venkovského proletariátu. V této době došlo v mnoha částech Evropy buď k zpomalení růstu obyvatelstva, anebo jako ve střední Evropě k úbytkům obyvatelstva. Města se začala ostřeji diferencovat podle velikosti, což byl důsledek působení tří faktorů: 1. zastavení růstu obyvatelstva obecně, 2. zastavení expanze zámořských obchodních oblastí a zpomalení procesů kolonizace, 3. růstu vládních, správních, vojenských i právních funkcí hlavních a velkých měst Evropy. Přes zpomalení růstu zahraničního obchodu patřily k rostoucím městům té doby často přístavy. Výsledkem všech těchto změn byla stagnace nebo také úpadek malých a středně velkých měst, která ztrácela obyvatelstvo. Opět se změnila městská hierarchie: prohrávala především malá města. Z geografického hlediska je důležité, že během 50 let ztratila svou pozici také velká města Středozemí. Těžiště hospodářského a s ním spojeného politického rozvoje se s konečnou platností přesunulo na severozápad Evropy.

Pozoruhodný obrat se udál v třetím období, označeném de Vriesem jako nová urbanizace²⁸ a trvajícím zhruba od roku 1750 do 1800–1850. Jde v podstatě o první dekády industrializace Anglie a Skotska, ale i roky rozvoje tzv. protoindustrialních podob výroby. Rychlý růst počtu obyvatel, technické inovace, vznik prvních továren, rozmach manufaktur, změna cen potravin, vedoucí k prosperitě zemědělců, začaly měnit staletí trvajících proces koncentrování obyvatelstva do velkých a největších měst. Zpomalilo se zvětšování hlavních měst a měst velkých a naopak začal rychlý růst především měst malých a středně velkých, neboť tam se soustřeďovaly manufaktury a vznikaly první průmyslové továrny. Nastal růst „zezdola“, začátky klasické průmyslové urbanizace byly tudíž paradoxně spojeny s prudkým rozvojem malých měst. Z řady z nich se ovšem v průběhu 19. století stala velká průmyslová města. Platí to jak o Manchesteru, tak i o Essenu či o Ostravě.

Důležitou součástí modelu urbanizace jako komplexního společenského procesu proměňujícího prostorovou organizaci společnosti bývá často také stanovisko, že podíl obyvatelstva žijícího v městských sídlech byl velmi nízký a pohyboval se až do zahájení průmyslové urbanizace v průměru mezi 3–10 %. A na této úrovni se podle geografa Davida Clarka²⁹ udržoval mnoho století, či dokonce tisíciletí, tj. v době trvání tzv. tradičních společností. Ukazuje se, že to je zjednodušující pohled, a už de Vries ukázal, že situace je složitější. Wrigley³⁰ de Vriesovo kritické stanovisko doplnil srovnávacími analýzami dat za Anglii, Nizozemí a Francii. Z nich například vyplývá, že v Holandsku už v roce 1550 žilo 21 % obyvatel země ve městech, tj. v sídlech s více než 5 000 obyvatel. Za 100 let jejich podíl skoupl na 37 % a v roce 1700 dosáhl 39 %. Této neobyčejně vysoké hodnoty dosáhly české země až ke konci třicátých let 20. století! V se-

verní Itálii činil podle de Vriesa ke konci 16. století podíl městského obyvatelstva 15–17 %. A Wrigley konečně upozorňuje na to, že v Anglii žilo v roce 1700 v sídlech s více než 10 000 obyvatel 13,4 % a v roce 1750 už 17,5 % obyvatel. Kdybychom za hranici městskosti považovali 5 000 obyvatel, přesáhl by už v roce 1700 podíl Angličanů ve městech 20 %. Připomeňme, že k takové míře soustředění obyvatel do měst dospěly české země teprve ve dvacátých letech 20. století.

Historičtí demografové však zároveň potvrdili, že kdyby se měřil podíl městského obyvatelstva v Evropě bez Anglie a Holandska, pohyboval by se na podstatně nižší úrovni a zvýšil by se za 300 let, tj. mezi rokem 1500 a 1800, zhruba ze 6 % na 10 %. Wrigley zdůrazňuje, že Anglie a Holandsko byly zvláštní země, čímž vlastně naznačuje, že stanovisko hájící model urbanizace jako hlubokého přechodu z jedné struktury osídlení do druhé má obecnou platnost, která je výjimkami a odchylkami od tohoto modelu pouze modifikována.

Nový svět průmyslového města

Podívejte se někdy na mapu měst v libovolné evropské zemi před rokem 1800 a v roce 1950, případně na mapu znázorňující hustotu obyvatel v takových územních jednotkách, jako jsou třeba naše okresy. Zjistíte, že v 18. století vytvářela města jednotlivých zemí poměrně pravidelnou síť tržních a správních měst. Kdybyste si dali práci a analyzovali jejich velikost a vzájemnou prostorovou vzdálenost, jak to učinil německý geograf Walter Christaller, zjistili byste překvapivě zákonitosti co do velikosti a prostorového rozmístění měst. Rozbor měst 20. století by vedl k podobným poznatkům už jen při analýze výrazně zemědělských území, všude jinde by byl nahrazen zcela odlišným obrazem. Staré struktury a zákonitosti bychom tu už prostě nenašli. A totéž platí i o hustotě obyvatel. Relativně rovnoměrné rozmístění obyvatel bylo nahrazeno neovoměrným, kontrastním.

Podobně by se vám vedlo, kdybyste vzali do rukou statistiky o skladbě obyvatelstva podle velkých hospodářských odvětví: zemědělství, průmyslu, služeb. Za 150 let nastaly v hospodářské struktuře obyvatelstva nevídané přesuny. A k totožným výsledkům by vedla analýza struktury tzv. sociálního produktu, struktury vzdělanosti, skladby obyvatelstva podle věku, podle počtu narozených dětí, struktury potřeby domácností a celé řady dalších měřitelných znaků života společnosti.

To všechno jsou vnější stránky oné hluboké přeměny, která zasáhla všechny oblasti lidské existence Evropy 19. století a která byla v právním slova smyslu metamorfózou společnosti. Samotná metamorfóza měla dlouhé přípravné fáze, které se pak projevily ve vnějších změnách organizace společnosti. Ernest

Gellner, když uvažoval o základních fázích lidské historie v této souvislosti, napsal: „Rozhodujícími stupni lidské historie jsou následující fáze: 1. období lovecké a sbírání potravy, 2. období produkce potravin (zemědělství a pastevectví) a konečně 3. období založené na výrobě, jež je spojena s rostoucím vědeckým poznáním. Teorie historických stupňů konstruovaná na základě rozšíření forem sociální organizace neplatí. Je to základna produktivního vědění, která – jak se zdá – tvoří ‚velký předěl‘. A na obou stranách tohoto předělu nalézáme velkou různorodost sociálních forem. V současném kontextu nás svět lovců a sběračů nezajímá. Ale rozdíl mezi agrárním světem a světem vědecko-průmyslovým se nás týká ve značné míře.“⁴¹

Agrární společnosti, bez ohledu na jejich četné varianty a na rozdíly mezi nimi, mají několik základních rysů týkajících se funkce vědění. Zaznamenávané vědomosti v takových společnostech – podle Gellnera – slouží k administrativním účelům, zejména jako záznamy spojené s daněmi, jako formy komunikace v politických a náboženských hierarchiích, jako části rituálů a jako nástroje kodifikace náboženských doktrín. Ve středu pozornosti je konzervativní funkce vědění: uchování napsané pravdy a snad i používání této pravdy. Nejde však o rozšiřování vědění ve formě získávání stále většího poznání. V takových společnostech jsou jak systém společenského statusu, tak i kognitivní systémy vědění výrazně stabilní a totéž se týká i výrobního systému. Soustava takto organizovaného vědění plní především roli sociální legitimace, morálního zdo-konalování, uchovávání záznamů, komunikace, a nikoli skutečného kognitivního zkoumání přírody.

Typ vědění vnitřně spojeného s agrárními společnostmi je nižší ve srovnání se zručnostmi řemeslníka nebo člověka prakticky pracujícího, který musí znát povahu materiálů, souvislosti své činnosti s vlastnostmi předmětů, které obrábí, a celou řadu jiných věcných zručností.

Naproti tomu znalosti přírodních věd, které jsou základnou průmyslové výroby, mají zcela jiné vlastnosti. Jako sociální jev mají moderní přírodní vědy několik pozoruhodných rysů, které jsou v lidských dějinách skutečnou inovací: i když nejsou úplně založeny na shodě, dosahují vysokého stupně konsensusu; jsou mezinárodní v pravém slova smyslu, mohlo by se říci, že jsou interkulturní; třebaže prospívají v některých kulturách více a v jiných méně, mohou existovat v různých kulturních prostředích; poznání na nich založené se kumuluje, jejich růst je neuvěřitelný, což je na rozdíl od předchozích kognitivních systémů jedinečné; třebaže vědecky pracovat se může naučit člověk pocházející z různých kultur, vědecká práce vyžaduje dlouhé a namáhavé školení v myšlenkových postupech a v technikách, které nejsou v žádném případě pokračováním technik denního života a které jsou často vysoce antiintuitivní. Neustále se rozvíjející technologie, kterou přírodní vědy zplodily, jsou nesrovnatelně nadřazeny praktickým zručnostem řemeslníků agrárních společností.

Sociální důsledky, které pro evropskou společnost znamenala aplikace vědy ve výrobě, dopravě a jiných oblastech, jsou zřejmé. Společnost, která je vybavena mocnou a stále se rozvíjející technikou, žije z inovací a její sociální struktura, odvozená ve velké míře ze struktury profesionálních rolí vytvářených měnicemi se technologiemi, musí být stále v pohybu. To vede k velké mobilitě mezi povoláními a ve svých důsledcích i k rovnosti, která byl nevyhovovala rovnostářským ideologiím některých politických hnutí 19. století, byla nicméně mnohem větší než ve společnostech agrárních. Byla to společnost s velkou dávkou rovnosti proto, že byla zároveň mobilní, a ne naopak. Velká mobilita, rychlý přenos myšlenek, potřeba obecné vzdělanosti – plynoucí mimo jiné z potřeby elementárního vzdělání u všech, kdo měli co činit s průmyslem – změnily postavení kultury v celé společnosti. Kultura začala být více vázána na školu než na domov a rodinu. Výchova se musela stát obecně univerzálnější a prostorově. Škola a to, co se v ní učilo, se staly nástrojem integrace národních států. Regionální, tzv. malé, tradice byly vystřídány „velkými tradicemi“, tedy ideologiemi národních států. Městské společnosti 19. století byly společnostmi nacionalistickými, kde platila zásada jeden stát jedna kultura. To byl ve srovnání s předprůmyslovým obdobím nový jev.

Stále více soudobých sociologů a historiků se kloní tudíž k názoru, že vznik moderní přírodovědy v evropském prostředí přispěl významně k prothžení historické bariéry, přes kterou se nedostaly neevropské agrární společnosti. Jaké byly sociální, kulturní i hospodářské podmínky, které vedly v Evropě k vzniku paradigmatu moderních přírodních věd, je ovšem věc jiná. Na tomto místě se však chceme zabývat konkrétně tím, co znamenala postupná aplikace poznatků přírodních věd v technice a hospodářském životě v dramatickém růstu měst Evropy 19. století.

Stroj, továrna a město

Roku 1769 si dal Richard Arkwright, původně holič a parukář, patentovat tzv. nepřetržitě spřádací stroj, který mohl být poháněn vodou nebo zvířaty. Stroj měl válce a vyráběl mnohem pevnější přízi, než byla ta, kterou přadláci vyráběli před Arkwrightovým vynálezem. Prakticky paralelně s Arkwrightem vynynul James Hargreaves – asi roku 1764 – a roku 1768 zdokonalil jiný spřádací stroj, který vešel do dějin jako „spinning Jenny“, čili spřádací stroj „Jenny“ (podle dcery Jenny). Stroj umožňoval, aby jeden člověk obsluhoval 80 i více vláten. Jeden přadláč tak mohl zastat práci mnoha dělníků. Stroj se však nedal mechanicky pohánět.

Arkwright nebyl však jen vynálezce, nýbrž a především vynikající podnikatel a organizátor. To on pravděpodobně začal proměnu havinašského průmys-

lu, konkrétně spřádání, od domácí práce k práci tovární. Jeho „mlyn“ v Crom-
fordu nedaleko Derby ve střední Anglii roku 1779 zaměstnával 300 dělníků, kte-
ří obsluhovali několik tisíc vřeten. Roku 1780 vybudoval v Manchesteru velkou
továrnu, kde mohlo pracovat už 600 lidí. A to bylo něco dosud nevidaného.
Vznikla tak nová forma organizace práce. Místo práce, která byla rozptýlena
v malých dílnách, tvořících integrální část rodinných domů, kde přadláci nebo
tkalci bydleli, vznikl zcela nový útvar, oddělené místo, kde se jen pracovalo.
Bydlení a práce se rozpojily a nikdo netušil, co to vše bude znamenat. Jisté
náznaky tohoto vývoje přinášely už manufaktury, ale rozměry nových továren
byly něco neobyčejného.

Vývoj pak pokračoval dál, když roku 1779 Samuel Crompton po několika le-
tech experimentování spojil nejlepší vlastnosti Hargreavesova a Arkwrightova
stroje. Křížanec nazvaný „Mule“ („spřádací mezek“) se stal klasickým průmys-
lovým strojem, který se stále zdokonaloval a který úplně změnil celé přádel-
nické odvětví textilní výroby. V roce 1811 bylo v Anglii podle Samuela Litley-
ho²⁸ v provozu 310 500 vřeten na Arkwrightových strojích, 4 600 000 vřeten na
Cromptonových „mezcích“ a 156 000 na Hargreavesových strojích. Přispělo
k tomu také zavedení parního pohonu do textilního průmyslu.

Podobnou historii mělo o něco později i tkaní. Hlavní linie vývoje šla od do-
mácké práce rozptýlené v tkalcovských chalupách, kde pracovaly celé rodiny,
k práci tovární. Umožnil to vynález reverenda Edmunda Cartwrighta, který vy-
vinul tkalcovský stav na strojní pohon. Cartwrightův stroj, patentovaný roku
1785, byl pak zdokonalován (o to se zasloužil zejména Horrocks a Northrop).
Mechanické stavy se na začátku 19. století začaly v Anglii rychle šířit. Roku 1813
jich bylo pouze 2 400. Po Horrocksově zlepšení počet mechanických stavů
začal rychle růst a roku 1829 jich bylo v Anglii v provozu 45 000 a roku 1833 už
dokonce 85 000. A paralelně s tím vyrůstaly stovky nových továren.³⁸

Industrializace a průmyslová revoluce tedy začaly v textilním průmyslu. Ten
však potřeboval stále více strojů – stavů, spřádacích a mnoho dalších strojů,
jako byly stroje mykací, česací, stroje na potiskování bavlněných tkanin, kotou-
čové posrhovачky atd. K jejich výrobě bylo zapotřebí železo a ocel a moderní
metalurgie, těžba rud, ale zejména těžba uhlí a výroba koksu. Pohon textilních
strojů byl zpočátku vázán na vodu, ale parní stroj byl mnohem účinnější for-
mou pohonu. Výroba parních strojů však zvyšovala poptávku po výrobě oceli
a ta opět po těžbě uhlí. K tomu všemu přistoupili nezbytný rozvoj železnic, je-
jichž existence umožnila interakci mezi všemi těmito jednotlivými druhy výro-
by a spotřeby. Železnice pochopitelně zase stimulovala poptávku po oceli
a mnoha dalších materiálech a po mnoha nových výrobcích strojírenského
průmyslu.

A tak byl spuštěn ten neuvěřitelně složitý, mnohostranný a rozporný řetězo-
vý proces klasické industrializace spojený s první průmyslovou revolucí. Pro-

ces, jehož historie zůstává i dnes, kdy procházíme obdobnou, leč zcela odliš-
nou technologickou revolucí, vzrušujícím příběhem vzestupu člověka a lidské
civilizace. Vznášející také proto, že za všemi těmito mechanickými vynálezy
stála duchovní změna vyvolaná moderní přírodovědou, kritické a experimen-
tální myšlení, které začalo poznávat přírodu a bylo schopno postupně apliko-
vat nejdříve fyziku a později chemii do výroby, dopravy a dalších lidských čin-
ností.

Na příkladech působení Arkwrightových a Cartwrightových vynálezů na for-
my práce a bydlení a také jejich vzájemný vztah je patrné, jak hluboké účinky
měly změny technologií na sociální i prostorovou organizaci společnosti. Pro-
mítaly se do nescetných oblastí lidského života i jeho uspořádání a měly neo-
byčejně silný vliv na proměny celého systému osídlení, toho, co jsme označili
jako sociálně-prostorovou organizaci společnosti, a také na existující města
a jejich vnitřní strukturu.

Nejlépe lze městotvorné procesy, které vyústily do klasické evropské urba-
nizace, do její první fáze v 19. století, popsat na příkladu Anglie. Tam už před
19. stoletím existovala těžba surovin v dolech, rozsáhlá výroba vlněných tka-
nin, železa i skla na bázi řemesel. Proti části této výroby se anglická města
a cechy bránily a nepřipouštěly, aby se tyto činnosti rozvíjely uvnitř měst. Kro-
mě toho levná pracovní síla na venkově přitahovala výrobu do menších míst,
kde se soustřeďovala domácí řemeslnická výroba, tkalcovství, předení, tlače-
ní skla apod. A tak byla v 17. století výroba tkanin v Anglii rozptýlena pře-
devším na venkově v hrabství Shropshire a Worcestershire s výrobci bydlícími ve
vesnicích a v malých trhových městech. To bylo ekonomicky výhodné pro
výrobce, protože nemuseli platit přepravené poplatky cechům. Ale mělo to
i své silné stránky, mezi něž patřil prodej výrobků aj.

Technologický pokrok, který vedl k stále častějšímu používání vody jako
zdroje energie k pohonu, vyústil ve vznik jakýchsi miniprůmyslových koncer-
traci podél horních toků řek s rychlou vodou. Textilní průmysl se začal usazo-
vat v údolích Yorkshiru. A protože počet výhodných míst na tocích řek byl
omezený, začaly současně s mechanizací výroby vznikat relativně velké výro-
bní budovy o čtyřech až pěti podlažích. Kombinace levné venkovské půdy, tře-
ně a levné pracovní síly a dostatečných zdrojů vodní energie na pohon strojů
silně přitahovala nové vznikající průmysl. Ale i tato situace se začala radikálně
měnit s vynálezem parního stroje a s jeho použitím ve výrobě a v dopravě.

Je ovšem nutno si uvědomit, že některé nejhroší stránky továrního způsobu
výroby – dlouhá pracovní doba, monotónní práce, nízké mzdy, případně pří-
jmy obecně a také zneužívání dětské práce –, které známe z líčení situace
v průmyslových městech, jako byl Manchester, se projevovaly už v tomto pře-
chodném období, kdy byla výroba rozptýlena po anglickém venkově. Lewis
Mumford ve své knize *Město v dějinách* tvrdí: „Výkonšňování začalo doma.“³⁴

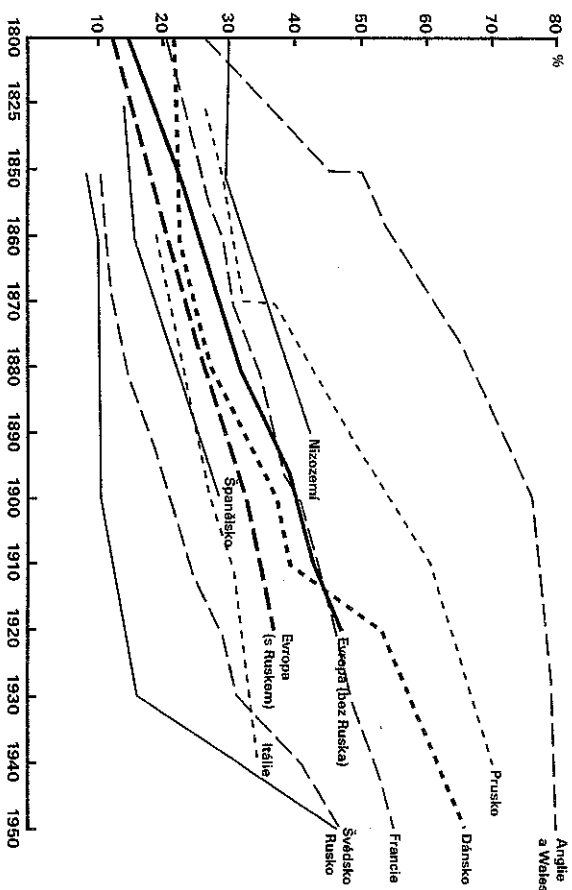
Ovšem tento druh výroby, který se stále opíral ještě o vodu jako zdroj energie a o kanály a lodi jako dopravní soustavu, neměl krajinu ani města. A dolování uhlí a rudy i lavení železa nedosahovaly takového stupně, aby příliš poškozovaly rovnovážnou, převážně zemědělskou krajinu.

Začínají však už růst malá průmyslová města nebo kvaziprůmyslové městské aglomerace podél vodních toků. Takový typ osídlení ostatně dobře známe z dějin severních Čech. Továrny zaměstnávající až několik set dělníků a seskupení několika takových továren byly už dostatečnou základem pro vznik malých průmyslových měst. Byla to ovšem zcela jiná města než autonomní historická města. V blízkosti továren začaly vznikat skupiny obytných, většinou nájemních, domů pro dělníky a ostatní zaměstnance. V Anglii to byly většinou řádové domky, na kontinentě větší nájemní domy, které se postupně vyvinuly v rozsáhlé komplexy velkých bloků o velkých hustotách zastavění, jak jsou známy z Paříže, Berlína, ale i Prahy. Dlouhá pracovní doba, neexistence veřejné dopravy a velký počet dětí, které pracovaly v továrnách, vedly nutně k tomu, že se obydlí dělníků, zaměstnanců a velmi často i majitelů továren soustřeďovala v blízkosti pracovišť. Tato průmyslová sídliště neměla zpočátku často žádný politický status a „patřila“ k obcím nebo měštům, na jejichž pozemcích vyrůstala. Platilo to velmi dlouho, například o Manchesteru a dalších průmyslových městech, často i s desítkami tisíc obyvatel. Taková města byla dlouhou dobu i v Anglii považována za cizí tělesa v národním těle. To vyplývalo ze struktury politické moci v Anglii 18. století a do jisté míry i počátku 19. století. Politická moc byla téměř úplně soustředěna v rukou venkovské šlechty a ta měla jen velmi malé styky s nově se formující třídou průmyslových podnikatelů. Majitelé půdy a továrny spojovaly některé zájmy, většinou spíše politické než společenské, ale nebylo jich mnoho. Jak vtipně uvedl Bertrand Russell ve své knize *Swoboda a organizace*: „Továrníci si přáli volný obchod, majitelé půdy škoro věřili v ochranářství; továrníci byli často nonkonformisté, majitelé půdy skoro vždy členy anglické státní církve. Továrník pochopil své vzdělání, jak se dalo, a pozvedl se z chudoby šetrností a pili, kdežto majitel půdy prošel střední školou a za své postavení vděčil okci... příslušníci horních tříd měli mlhavou představu o tom, že existují výrobní postupy, při nichž se pára ukázala užitečnou. Tyto věci se jim zdály však novotářskými a nepřijemnými; mimoto kdyby se rozšířily, mohly by překážet honbě na líšky a chovu koroptví.“⁵⁵

Mechanismy koncentrace

Tato stará rovnováha se však začala poměrně rychle narušovat. Starý svět jednodušších technologií, ustálených třídních struktur a tradičních živostních forem, přehledných malých a středně velkých měst, mezi kterými byl Londýn vy-

Růst podílu městského obyvatelstva ve vybraných evropských zemích (1800–1950)

Pramen: Paul M. Hohenberg, Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe 1000–1950*, Londýn 1985

jinou, a stále ještě půvabná anglická krajina počaly mizet v důsledku změn vyvolaných industrializací a urbanizací. Mechanismy této proměny byla celá řada, některé z nich byly technické povahy, jiné organizační, další pak sociální a demografické. Rychlé soustředování obyvatelstva do měst, vznik nových měst a prudký růst měst starých byly důsledkem komplementárních sil, které ve svém souhrnu vytvořily svět, jenž se podstatně liší od světa předprůmyslové společnosti.

Dnešní generace si už hluboké a někdy až dramatické změny, které vnesl do hmotného světa konce 18. a začátku 19. století vynález parního stroje, nedovedou vůbec představit. Pára jako zdroj energie užívány ve výrobě i dopravě měla výrazně dostředné tendence. Předchozí zdroje neživé energie – voda, vítr – takový dostředný charakter neměly. Byly totiž „zdarma“ a jako energetické zdroje byly rozptýlené. I když se zpočátku v některých zemích, například v Rusku nebo v USA, používalo k vytápění parních strojů dřeva – a to někde až do třetí čtvrtiny 19. století –, přece jen uhlí pro svou vyňřevnost zvířezilo. A protože doprava paliva vždy zdražovala výrobu, stala se blízkost k zdroji této nové energie jedním z významných činitelů vedoucích ke koncentraci hospodářských činností i obyvatel. Ještě donedávna bylo to uhlí hlavním druhem nákladu přepravovaného železnicí. Ale samotný fakt ekonomické výhodnosti výroby

za to, že k nim patřily změny ve zdrojích energie, v komunikačních technologiích, v dopravních technologiích, ve struktuře průmyslové výroby, v hodnotových orientacích lidí a ve způsobu života, zejména bydlení.

Ještě roku 1850 byla síla lidí a zvířat zdrojem 96 % celkové energie, kterou měli lidé k dispozici. Zbytek poskytovaly parní stroje, pod kterými se topilo dřevem a uhlím. O sto let později tomu bylo přesně naopak: 96 % užívané energie tvořila energie neživá. Pro vývoj měst a celého systému osídlení evropských zemi byly rovněž důležité změny v samotné struktuře užití neživé energie během těchto sto let. V 19. století bylo převážným zdrojem neživé energie v parních strojích tovařen, železničních lokomotiv a parníků uhlí. Proto se nová průmyslová města rozvíjela buď v bezprostřední blízkosti dohl, nebo v místech sýtků železnic, kanálů, řek, či na mořském pobřeží a v přístavech. Blízkost uhlí přitahovala silně železářny a ocelárny a jiné, zejména strojírenský a chemický průmysl. Tak se zrodily ony známé a typické průmyslové oblasti, jako je Ostrava, Horní Slezesko, Porúří, které v současné době procházejí obříznou dobou restrukturalizace a někdy i úpadku. Od začátku 20. století lze však pozorovat hlubokou změnu. Průmysl se začal osvobozovat ze své silné závislosti na uhlí a přešel na jiné energetické zdroje, tj. elektrický proud, o něco později na naftu a výrobky z ní a nakonec na přírodní plyn. To mělo značné důsledky jak v rozmístování samotného průmyslu, tak i v utváření sídelní sítě a rovněž v přeměnách vnitřní struktury měst a městských regionů.

Z povahy elektrického proudu jako zdroje energie, která je přenosná do velkých vzdáleností a použitelná se stejnými výhodami jak v malých, tak i velkých závodech, vyplyvaly výrazné decentralizační a dekoncentrační účinky. Podobně tomu bylo i s ostatními novými zdroji energie. Obecně lze říci, že nové energie uvolňovaly geografickou determinaci průmyslu. Jedna z amerických studií, zabývající se přírodními zdroji a jejich působením na procesy urbanizace, shrnuje účinky elektrického proudu takto: „Zatímco pára měla dosředivé účinky, elektrika a výbušný motor ... působily právě opačným směrem... Elektrický proud má přinejmenším potenciálně odsředivý účinek na města, zatímco pára měla dosředivý vliv.“³⁸

Významná pro vývoj měst byla změna, kterou vyvolalo zavedení elektrického proudu ve spojích a v dopravě. Vynálezy telegrafu, později telefonu a pak bezdrátového přenosu zvuku zmenšily potřebu osobních kontaktů ve správě a obchodu, měly odsředivé účinky, a zejména přispívaly k šíření městského způsobu života.

Zajímavé byly rovněž důsledky využití elektromotorů v dopravě. Pro města byl významný vynález tranvaje a použití elektromotorů pro vertikální dopravu, tj. pro výtahy. Obojí se promítalo spíše do vnitřní struktury města než do systému osídlení. Obecně můžeme říci, že tyto dva vynálezy spíše přispívaly k většímu využívání městského prostoru, tedy k většímu zahuštění obyvatel-

stva, ale také pracovních míst. Bez elektromotorů by se nemohly stavět obytné domy o vyšším počtu podlaží, zejména ne mrakodrapy, které jsou nemyšletelné bez výtahů. Pokusy zavést do vertikální dopravy parní stroj pochopitelně ztroskotaly.

Pravděpodobně nejdůležitější technologickou změnou z hlediska měst i procesů urbanizace byl vynález výbušného motoru a automobilu. Ten nejenže silněm vrátil význam, který měly před rozvojem železnic, nýbrž ho do značné míry ještě posílil. Pohyblivost nákladních vozů a traktorů zlomila dlouhou a téměř vylučnou nadvládu železnice jako formy nákladní dopravy. Schnopnost nákladních automobilů překonávat větší výškové rozdíly než železnice způsobila, že některá nová odvětví průmyslu se rozvíjela nejen v rovinnatých terénech, v údolích řek apod., nýbrž i v hornatých oblastech. Walt Whitman Roslow, americký ekonom, který se proslavil teorií růstu, komentoval ve své poslední knize *Velký populační vrchol a po něm* působení automobilu následujícími slovy: „20. století bylo až do poloviny sedmdesátých let výrazně poznamenáno šířením automobilu. Auto mělo hluboké sociální důsledky. Nejenom že umožnilo vznik suburbii, ale změnilo všechno, od schůzek milenců až po způsoby úteků bankovních lupičů.“³⁹ Autobusy a automobily začaly rovněž výrazně měnit prostorové uspořádání měst. Přispěly jednak k jejich dekoncentraci a jednak i ke změně jejich tvaru, tj. od měst s výrazně „hvězdicovitým“ neboli radiokoncepčním uspořádáním k měřím se souvislejšími plochami zastavení, ovšem při nižších hustotách.

Největší změnou spojenou s osobními automobily, které se začaly v Evropě ve větší míře využívat po 1. světové válce, bylo posílení tzv. suburbánnizace. Jimto pojmem se označuje proces, který vedl k snižování počtu lidí bydlících ve vnitřních částech města a jejich stěhování do nových čtvrtí rodinných domů na okrajích a později i za okraje měst. Auto nebyla jedinou příčinou této změny, byla však nepochybně významnou podmínkou hromadnosti tohoto procesu a umožnila toto rozvolnění původně mnohem kompaktnějších měst 19. století. K dalším faktorům suburbánnizace patřila expanze obchodní a správní funkce center měst, která vedla k omezení počtu lidí bydlících v centrech, promítání sociálních rozdílů a vertikální sociální mobility do bydlení různých sociálních vrstev a k stěhování bohatších domácností do zdravějších a příjemnějších částí měst v jejich okrajových polohách. Velkou roli zde sehrála proměna hodnotových orientací středních a vyšších vrstev evropských obyvatel mezi konce 19. století, projevující se důrazem na bydlení v přírodním prostředí, na soukromí rodinných domů a na nízké hustoty.⁴⁰ To vše bylo samozřejmě také symbolem vyššího sociálního postavení. Nicméně osobní auto bylo nezávaditelným faktorem, který takovou proměnu měst umožňoval a urychloval. Je rovněž zřejmé, že k uvolnění poměrně těsného vztahu mezi urbanizací a industrializací přispěl i hospodářský vývoj západní a střední Evropy té doby.